

KONINKLIJKE NEDERLANDSE AKADEMIE VAN WETENSCHAPPEN

Mededelingen

Afdeling Letterkunde, Nieuwe Reeks, Deel 56

INHOUD

1. F.R. Ankersmit en A. Kibédi Varga (red.), *Akademische beschouwingen over het postmodernisme*. blz. 1–72
2. M.E.H.N. Mout, 'Het Bataafse oor'. De lotgevallen van Erasmus' adagium 'Auris Batava' in de Nederlandse geschiedschrijving. blz. 73–104
3. J.C.M. van Winden, *Wat heet liefde? Over eros en agape in het vroeg-christelijk denken*. blz. 105–132
4. B.H. Stricker, *Het Corpus Hermeticum. Index op gecommeterieerde passages*. blz. 133–172
5. P.J. van Kessel, *Van Fiandra naar Olanda. Veranderende visie in het vroegmoderne Italië op de Nederlandse identiteit*. blz. 173–196

Mededelingen van de Afdeling Letterkunde, Nieuwe Reeks, Deel 56 no. 5

Deze Mededeling werd in verkorte vorm uitgesproken in de vergadering van de Afdeling Letterkunde op 8 maart 1993

P.J. VAN KESSEL

Van Fiandra naar Olanda

Veranderende visie in het vroegmoderne
Italië op de Nederlandse identiteit

KONINKLIJKE NEDERLANDSE AKADEMIE VAN WETENSCHAPPEN
NOORD-HOLLANDSCHE, AMSTERDAM/NEW YORK/OXFORD/TOKYO, 1993

ISBN 0-444-85774-5

Copyright van deze uitgave © 1993 Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen, Amsterdam

Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd en/of openbaar gemaakt door middel van druk, fotokopie, microfilm of op welke wijze dan ook, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de rechthebbende, behoudens de uitzonderingen bij de wet gesteld.

Druk: Casparie Heerhugowaard bv

VERANDERENDE VISIE IN HET VROEGMODERNE ITALIË OP
DE NEDERLANDSE IDENTITEIT

Er is de laatste jaren nogal wat te doen rond de kwesties van nationaal identiteitsbesef. Vaak wordt deze belangstelling in verband gebracht met de sterke opleving van nationalistische sentimenten tegenover de afnemende aantrekkingskracht van supranationale politieke constructies zoals de Sovjet Unie en gedeeltelijk eveneens het Verenigd Europa. Ook historici hebben het belang en de actualiteit van de kwestie onderkend. Zo wijdde in 1991 het *Nederlands Historisch Genootschap* zijn jaarlijks congres aan het thema *Identiteit en identiteitsbesef* en men hoeft maar even een blik te slaan op de noten in de onlangs verschenen congresbundel om te zien dat de kwestie niet alleen als een nationaal probleem leeft maar ook als een supranationaal, Europees vraagstuk.¹ Er is een stroom van publicaties in Nederland, Frankrijk, Duitsland, Denemarken, Italië over identiteit zowel nationaal als Europees gezien. In veel van deze studies wordt een onderscheid gemaakt tussen het zelfbeeld van een natie en het beeld dat anderen hebben. Vaak wordt een wisselwerking tussen beide verondersteld en worden typering en karakterisering door anderen gegeven gebruikt om het zelfbeeld te definiëren. De visie van de buitenstaander functioneert dan als spiegel waarin men zichzelf herkent. In het eerste artikel echter van de genoemde congresbundel meent Willem Frijhoff zich te mogen distantiëren van het belang dat aan de opinie van deze buitenstaanders wordt gehecht. Wezenlijker voor een correct inzicht zijn volgens hem de uiteenlopende visies en discussies binnen de eigen kring. 'Het beeld van de anderen' – zegt hij dan – 'is daarbij het zout in de pap. De pap zelf wordt door ons bereid.'²

Ofschoon het in het algemeen goed is zich niet te veel aan te trekken van wat anderen ervan denken, lijkt het mij dat in het geval van de Nederlandse identiteit en het Nederlandse identiteitsbesef de zaken anders liggen. Niet alleen dat de interne discussie waarop Frijhoff doelt weinig levendig is, er is ook slechts geringe behoefte vanuit de Nederlandse samenleving om uitdrukking en vorm te geven aan een duidelijke Nederlandse identiteit. De vaagheid begint al wanneer we het in onze eigen taal over ons zelf willen hebben en dan praten over 'Nederland' en 'Nederlands' naast 'Holland' en 'Hollands' zonder dat er een behoefte bestaat om aan te geven of hiermee iets verschillends of iets identieks wordt bedoeld. Geen wonder dat in andere talen deze onduidelijkheid doorwerkt. Zo kan in het Duits naast 'Niederländisch' ook 'Holländisch' gebruikt worden en in het Frans 'néerlandais' naast het meer gangbare 'hollandais'. In het Engels wordt 'Dutch' al gauw als een vertaling van 'Duits' aan gevoeld, eerder dan van 'Diets' of van 'Nederlands' en het maakt begrijpelijk hoe Amerikanen met het idee kunnen rondlopen dat

¹ *Bijdragen en Mededelingen voor de Geschiedenis der Nederlanden*, 107 (1992), p. 614–770.

² *Ibidem*, p. 634.

'Holland' deel uitmaakt van Duitsland.³ Er bestaat ook 'Netherlandish' en 'Netherlandic', maar beide adjectieven klinken nogal academisch en artificieel.

Belangrijk als testcase voor een Nederlands nationaal gevoel is na te gaan hoe Nederlanders zichzelf in die vreemde talen noemen. Bij officiële gelegenheden heet het land tegenwoordig in het Engels meestal wel 'The Netherlands', maar het adjectief 'Netherlandish' is vrij ongewoon en de individuele Nederlander zal zich zelden anders dan als 'Dutch' en afkomstig uit 'Holland' presenteren. Die Hollandse afkomst zal hij ook in het Duits of het Frans niet gauw verloochenen, tenzij hij om een of andere reden zich bewust van dat Holland wil distantieren.

In het Italiaans is Holland zo mogelijk nog duidelijker overheersend. In de spreektaal komen feitelijk alleen 'Olanda' en 'olandese' voor. In Engels-Italiaanse of Duits-Italiaanse woordenboeken worden 'The Netherlands' en 'Die Niederlande' nog wel vertaald met 'Paesi Bassi' naast het meer gangbare 'Olanda', maar 'Dutch' en 'Niederländisch' worden alleen vertaald met 'olandese'. Er wordt door Nederlanders zelf weleens en in toenemende mate 'neerlandese' of 'nederlandese' geschreven, maar dat blijft marginaal, ook wel omdat het adjectief geen steun vindt bij het substantief 'Paesi Bassi', de officiële naam voor ons land, terwijl 'olandese' wel correspondeert met 'Olanda', de meest gebruikelijke benaming voor Nederland in het Italiaans.

Men kan zich verzetten tegen dit taalgebruik en op bescheiden wijze gebeurt dat ook wel door individuele Nederlanders die consequentelijk het adjectief 'nederlandese' hanteren in plaats van 'olandese', maar erg veel haalt dat niet uit, zelfs niet indien vanuit Nederland intensief actie zou worden gevoerd om het gebruik van 'nederlandese' in het Italiaans ingang te doen vinden. Men kan het taalgebruik van een ander land moeilijk beïnvloeden. Voorlopig is het zo dat om in het Italiaans goed verstaanbaar te zijn men beter 'olandese' kan gebruiken dan 'neerlandese' of 'nederlandese'. Daarbij komt dat de meeste Nederlanders, als ze in Italië verblijven, nauwelijks bezwaar voelen tegen 'olandese' en integendeel de Nederlandse identiteit daarmee beter tot uitdrukking gebracht zien dan middels het stijve 'nederlandese'.

Voorzover nu bekend is het adjectief 'neerlandese' in het Italiaans van betrekkelijk recente datum. Het wordt voor het eerst geregistreerd in een *Vocabolario universale italiano* van 1834, in Napels bij de uitgever Tramater verschenen.⁴ Het adjectief komt daar voor onmiddellijk na het substantief 'Neerlandia', dat de Italiaanse vertaling zou zijn van de Nederlandse naam van het Koninkrijk der Nederlanden, ('Nome olandese del Regno de' Paesi Bassi'). In deze toelichting wordt voor 'Nederlands' het adjectief 'olandese' gebruikt, ondanks de direct erop volgende vermelding van het adjectief

³ Huizinga, J., How Holland became a Nation, in *Verzamelde Werken*, 11, Haarlem 1948, p. 281.

⁴ Rizza, Ricardo, *La lingua e la letteratura nederlandese in Italia*, Bologna 1987, p. 25. Elisja Schulte van Kessel, Costruire la Roma barocca. La presenza Nederlandse nel primo barocco romano: storia di un progetto di ricerca, in *Roma moderna e contemporanea, rivista interdisciplinare di storia*, 1, (gennaio-aprile 1993), p. 35.

'neerlandese'. Hiermee is wel aangegeven hoe het taalgebruik ook van de samensteller van dit *Vocabolario* spontaan overhelst naar 'olandese'.

De voorkeur in het Italiaans voor het adjectief 'olandese' in plaats van 'neerlandese' vindt zijn parallel in de voorkeur voor het substantief 'Olanda' in plaats van 'Paesi Bassi'. In de *Enciclopedia Italiana*, volume xxv, uitgekomen in 1937, wordt van pagina 207 tot 256 uitgebreid aandacht besteed aan ons land maar onder het lemma 'Olanda'. De verschillende samenstellers van dit lemma, waaronder de Nederlander Adriaan Luijtdjens, zijn zich de discrepantie bewust tussen de officiële naam van het land en het Italiaanse taalgebruik, en zoals in de eerste alinea wordt gesteld, komt in het Italiaans de benaming 'Paesi Bassi' wel voor, maar wordt al vanaf de zeventiende eeuw in het algemeen gebruik gemaakt van de naam van het westelijke deel, van het oude graafschap Holland, dat dan de historische bakermat van de staat wordt genoemd, het gewest waar zich ook nu nog de belangrijkste centra en zwaartepunten van het land zouden bevinden. In de volgende supplement-delen van 1948 en 1960 wordt Nederland nog steeds onder 'Olanda' behandeld. Het is opmerkelijk dat tenslotte in het supplementdeel van 1978 'Olanda' als lemma is verdwenen en vervangen door 'Paesi Bassi'. Maar als het in dat lemma over Nederlanders gaat, heten ze nog steeds 'olandesi'.

VERSCHUIVENDE BETEKENISSEN IN HET VERLEDEN

Niet altijd werden mensen uit onze streken in het Italiaans 'olandesi' genoemd. Tot diep in de 17e eeuw was de aanduiding 'fiamminghi' of 'fiammenghi' algemeen gebruikelijk met het daaraan geparenteerde 'Fiandra'.⁵ Als Ludovico Guicciardini in zijn beroemde standaardwerk over de Nederlanden, de *Descrittione di tutti i Paesi Bassi, altrimenti detti Germania Inferiore*, gedrukt in Antwerpen in 1567, in de aanhef van het boek wil toelichten over welke Lage Landen het gaat, weet hij geen betere verduidelijking te bedenken dan 'Paesi Bassi di Fiandra'. In de Nederlandse vertaling van dit werk door Kiliaan, verschenen in Amsterdam in 1612⁶, wordt deze specificatie letterlijk in het Nederlands overgenomen: 'de Nederlanden van Vlaenderen'. Voor ingewijden is dat nu wel duidelijk, maar Guicciardini was daarop toch niet helemaal gerust. Hij legde nog verder uit dat deze 'Paesi Bassi', volgens de titel van zijn boek ook wel 'Germania Inferiore' genoemd, het belangrijkste deel van 'Gallia Belgica', dus van Belgisch Frankrijk vormden. Het is opmerkelijk dat het vertaalvermogen van Kiliaan hier versaagde. In de Nederlandse versie heeft hij 'Gallia Belgica' onvertaald gelaten.

'Fiandra' of soms het meervoud 'Fiandre' was vanaf de late vijftiende eeuw in Italië evenals in de Spaanse wereld de vaste, gebruikelijke naam voor de Nederlanden. De eerste Italiaanse kroniekschrijvers die zich met de oorlog van de opstandige Nederlandse gewesten tegen Spanje hebben bezig gehou-

⁵ Huizinga, J., Uit de voorgeschiedenis van ons nationaal besef, *ibidem*, p. 139.

⁶ Guicciardini, Lowijs, *Beschrijvinghe van alle de Nederlanden ander sins gheenoemt Neder-Duytslandt*, Amsterdam 1612.

den, zoals Cesare Campana in 1602, Pompeo Giustiniani in 1609, Lanario in 1615, Pieri in 1627, spreken alle van de 'Guerra di Fiandra'.⁷ Een opmerkelijke casus biedt de *Storia della Guerra di Fiandra* van Guido Bentivoglio, waarvan het eerste deel in 1632 te Keulen verscheen. Deze Bentivoglio was van 1609 tot 1615 nuntius in Brussel geweest en van dan tot 1621 nuntius te Parijs. In 1629 was de eerste druk verschenen van zijn *Relatione delle Province Unite di Fiandra*. Bentivoglio was uitstekend op de hoogte van de locale verhoudingen, zodat hij de gewesten heel wel van elkaar kon onderscheiden en het verschil wist tussen Brabanders, Hollanders, Zeeuwen, Utrechtenaren. Als hij specifiek over de inwoners van een gewest schreef, benoemde hij ze steeds perfect overeenkomstig hun gewest. In die gevallen echter dat het over de bewoners van de gewesten gezamenlijk ging, noemde hij ze 'fiamminghi', ofschoon Bentivoglio deze naam ook gebruikte voor de bewoners uit het gewest Vlaanderen. Dit althans in zijn boek over de 'Guerra di Fiandra'.

Hoe de term 'fiamminghi' is ontstaan als algemene aanduiding voor de 'Nederlanders' is niet met zekerheid te zeggen. Van invloed was zeker het ontbreken van een woord in klassiek latijn voor deze bevolkingsgroep, zoals dat bestond voor Engelsen, Denen, Schotten, Fransen, Spanjaarden en zo voort. In het latijn bestond wel de naam 'Belgae', en deze benaming werd geregeld gebruikt door wie zich in het latijn wilde of moest identificeren als verzamelnaam waarmee alle 'Nederlanders' konden worden bedoeld, de Noord-Nederlanders inbegrepen. Er kwamen vooral vanaf de tweede helft van de zestiende eeuw af en toe zeer stambewuste Noord-Nederlanders voor, Hollanders met name, die in zulk geval een andere klassiek latijnse benaming prefereerden en zich 'Batavus' noemden.⁸ Maar dat was geen echte verzamelnaam, gold alleen voor echte Hollanders en er ontwikkelde zich voor 'Batavus' ook geen equivalent in het Italiaans, zoals dat evenmin gebeurde met 'Belga' dat een sterk formeel karakter behield en niet in de spreektaal werd overgenomen.

Waarschijnlijk moeten we het ons zo voorstellen dat er bij de bewoners van de Nederlanden zelf nauwelijks of geen behoefte bestond om zich als Nederlander te presenteren. Ze noemden zich naar de stad waar ze vandaan kwamen, vaak met toevoeging van het gewest. Daarmee was naar hun gevoel hun herkomst voldoende gedefinieerd. Voor wat Nederlanders in Italië betrof was dat gewest aanvankelijk meestal Vlaanderen met zijn machtige en expanderende steden Gent en Brugge. Ieder die uit Noord-West Europa kwam heette bijgevolg 'fiammingo'. In een latere fase kwamen daar wel anderen bij, met name Brabanders uit Antwerpen en nog later Hollanders uit Amsterdam of andere steden, maar de benaming 'fiamminghi' had zich

⁷ Guido Bentivoglio, *Relatione delle Province Unite*, S. Mastellone, E.O.G. Haitzma Mulier eds., speciaal de inleiding van S. Mastellone.

⁸ Poelhekke, J.J., *Nederlandse leden van de Inclyta Natio Germanica Artistarum te Padua, 1553–1700*, *Mededelingen van het Nederlands Historisch Instituut te Rome*, 31 (1961), 285. Schöffner, I., *The Batavian Mythe during the sixteenth and seventeenth centuries*, in *Veelvormig verleden, zeventien studies in de Vaderlandse geschiedenis*, Amsterdam 1987, p. 63–77.

toen al gevestigd als groepsnaam en werd gehanteerd evengoed voor Brabanders, Hollanders, Geldersen, Utrechters en Overijselaren als voor de eigenlijke Vlamingen. Friezen werden soms ook 'fiamminghi' genoemd, alhoewel zij een geval op zichzelf vormen. Bij hen leefde blijkbaar een stambewustzijn dat bij andere Nederlanders ontbrak, waardoor zij zich vrijwel steeds als zodanig identificeerden. Ze werden hierbij geholpen doordat het klassiek latijn een naam voor hen had: 'Frisii'. In het Italiaans werden dat 'Frisoni'. Helaas, voor de Nederlanden en voor de Nederlanders waren er in het klassiek latijn geen andere woorden te vinden dan 'Belgium' en 'Belga'. Van daaruit vertrekkend zou men kunnen zeggen dat 'fiammingo' de Italiaanse vertaling van het latijnse 'Belga' is. Naast dit 'Belga' kwam ook 'Flander' of 'Flandrus' voor, maar dit was geen klassiek latijn maar eerder een terugvertaling vanuit het Italiaans. In tegenstelling tot het Italiaanse 'fiammingo' werd het echter nooit gebruikt als verzamelnaam maar uitsluitend om personen specifiek uit het gewest Vlaanderen aan te duiden. Soms was dit echter ook het geval met het Italiaanse 'fiammingo' maar dat moest dan blijken uit de context.⁹

Zoals 'fiammingo' in de spreektaal de algemene naam was voor de bewoners uit de Nederlanden zo was 'Fiandra' dat voor het land. Daarnaast kwam de term 'Paesi Bassi' voor, 'Lage Landen', maar deze had een algemene en soms fysisch-geografische betekenis. De term kon bijvoorbeeld in het enkelvoud als 'Paese Basso' voorkomen en het bijvoeglijk naamwoord 'basso' kon zelfs zonder hoofdletter worden afgedrukt, waarmee het beschrijvende karakter ervan nog eens werd versterkt. Meer gangbaar echter bleef 'Fiandra', als benaming vooral voor het concrete, feitelijke gebied met zijn levende inwoners waarmee men te maken had en betrekkingen onderhield. Eerst waren het vooral handelsrelaties, financiële transacties, die gepaard gingen met vestigingen van handelshuizen over en weer. Daarna volgden contacten en uitwisselingen van allerlei aard met een trek van talloze ambachtslieden, kunstenaars, musici vanuit het Noorden naar Italië. In de zestiende eeuw kwamen daar politieke betrekkingen bij. Grote delen van Italië waren toen samen met de Nederlandse gewesten deel gaan uitmaken van het Habsburgs imperium en men zag in Italië allerlei hoge ambtenaren en militairen verschijnen uit 'Fiandra', zoals Italianen hoge functies in de Nederlanden gingen bekleden. Later in de eeuw braken in het Noorden de onlusten uit die evolueerden tot een feitelijke oorlog tegen de Spaanse koning, de 'guerre di Fiandra', waaraan door veel Italiaanse beroepsmilitairen, officieren en gewone manschappen zou worden deelgenomen. 'Fiandra' bleef in Italië als het ware constant in het nieuws.

Totdat ineens naast 'Fiandra' en 'fiamminghi' sprake is van 'Olanda' en 'olandesi', als *pars pro toto*. Weliswaar staan 'Olanda' en 'olandesi' dan niet op gelijke wijze voor het geheel van de Nederlanden als dat met 'Fiandra' en 'fiamminghi' het geval was geweest, maar wel voor duidelijk meer dan voor

⁹ Poelhekke, Nederlandse leden, p. 284–285.

slechts één gewest en meer bepaaldelijk voor het gehele noordelijke deel van de Nederlanden. Vraag is nu wanneer die omslag heeft plaatsgevonden en welke aanleidingen, veranderingen en motieven daarbij van betekenis zijn geweest. Ik heb gepoogd dit opkomen van 'Olanda en 'olandes' in het Italiaanse spraakgebruik te traceren aan de hand van twee series berichtgevingen: de pauselijke diplomatieke correspondentie en de Venetiaanse. Daarna zal ik nog even stilstaan bij het spraakgebruik van Nederlanders zelf in Italië om tenslotte tot enige conclusies te komen.

DE PAUSELIJKE DIPLOMATIEKE CORRESPONDENTIE

In de pauselijke diplomatieke correspondentie waren in het begin van de zestiende eeuw 'Fiandra' en 'fiamminghi' de gebruikelijke termen voor land en bevolking 'in questi luoghi bassi che pure sono parte Belgica di Francia', deze laaggelegen oorden die het Belgische deel van Frankrijk uitmaken, zoals een hooggeplaatste geestelijke in 1540 vanuit Den Haag aan de paus schrijft.¹⁰ Men was aan de pauselijke curie eind jaren vijftig van de eeuw nogal met de Nederlanden bezig wegens de reorganisatie en herindeling van de bisdommen, 'i vescovati di Fiandra et quelli Paesi Bassi'¹¹, heet het. Er wordt dus een verschil aangevoeld tussen Fiandra en Paesi Bassi maar onopgehelderd blijft welk dat verschil is. Als het om officiële stukken gaat blijkt men in Rome echter op dat moment heel goed op de hoogte van de staatkundige indeling. Men weet dan precies welke bisdommen tot 'Germania Inferiore' behoren en welke er buiten vallen. Vervolgens worden de nieuwe bisschopssteden opgesomd, waarbij wordt vermeld, bij voorbeeld dat Deventer in 'Transiselania' ligt, Haarlem in 'Olanda', Leeuwarden in 'Frisia', Brugge en Yperen in 'Fiandra' en Mechelen, Antwerpen en Den Bosch in 'Brabante'. In dit geval duidt 'Fiandra' heel duidelijk op het gewest, niet op het geheel. Maar als het vervolgens gaat over de taal die in deze gewesten wordt gesproken, steekt toch de voorkeur voor wat nu eenmaal spraakgebruik was de kop op en spreekt het stuk van de 'lingua fiammenga'.¹² 'Fiandra' en 'fiammingo' bleven voorlopig de gangbare benamingen. Wanneer er in 1565 bij kardinaal Buoncompagni die als legaat naar Spanje is gestuurd wordt aangedrongen om bij Filips II steun te zoeken voor het invoeren in de Nederlanden van de decreten van het concilie van Trente is er sprake van 'li Paesi Bassi di Fiandra'.¹³ Wanneer in de jaren 1578–1580 de prelaat Giovan Battista Castagna als speciaal pauselijk legaat te Keulen over de vredesonderhandelingen aldaar rapporteert heetten bij hem de Staten Generaal steeds 'li Stati di Fiandra'.

Een omslag vindt plaats bij Frangipani, de eerste nuntius te Keulen. Mis-

¹⁰ Brom, Gisbert, A.H.L. Hensen (eds.), *Romeinsche bronnen voor den kerkelijk-staatkundige toestand der Nederlanden in de 16e eeuw*, (Rijks Geschiedkundige Publicatiën, n. 52, 's-Gravanhage 1922), 38.

¹¹ *Ibidem*, p. 62.

¹² *Ibidem*, p. 65–66.

¹³ *Ibidem*, p. 175.

schien ten gevolge van de ondergang van de Spaanse Armada en het daarmee gepaard gaande gezichtsverlies dat hij te Keulen duidelijker registreerde dan zijn superieuren te Rome, begint bij hem een *Hollandbeeld* te groeien dat nieuw is. Mogelijk ook heeft de terugkeer van Antwerpen onder Spaans gezag in 1586 de splitsing van het geheel in een Noordelijk en Zuidelijk deel manifester gemaakt, waardoor de behoefte ontstond om tegenover 'Fiandra' een pendant 'Olanda' te plaatsen. In 1589 meldt de nuntius aan Rome dat de Staten van de Nederlanden, in opstand tegen de koning van Spanje, via bemiddeling van de koning van Denemarken onderhandelingen willen openen met de hertog van Parma en dat inmiddels de ambassadeurs 'di Danimarca et d'Olanda' in Spa zijn aangekomen.¹⁴ Voor wie enige besef heeft van de protocolaire gevoeligheid bij het diplomatieke verkeer in de 16e eeuw zal begrijpen dat het noemen van 'Olanda' in één adem met het koninkrijk 'Danimarca' bijna een erkenning van de soevereiniteit inhield maar vooral van de positie van Holland als dominerend gewest.¹⁵

'Olanda' en 'olandese' zijn bij Frangipani vanaf dat moment termen geworden waarmee een geheel wordt aangeduid dat meer is dan één graafschap. Het zijn termen die ook niet alleen en zozeer geografische of staatkundige grenzen aangeven, maar dat element in de Nederlanden dat rebelleert tegen God en tegen de natuurlijke vorst en daarbij volhardt in de ketterij, onder aanvoering van Holland en de Hollanders. Frangipani weet heel wel van het bestaan en voortbestaan van andere gewesten zoals Zeeland, Utrecht en het hertogdom Gelre. Zo schrijft hij in 1594 aan de apostolische vicaris Sasbout Vosmeer, zij het in het Latijn, dat hij zich wil inzetten voor alle trouwe gelovigen in de gewesten Holland, Zeeland en Friesland.¹⁶ Hier staat Holland voor het gewest. Maar wanneer Frangipani de oom van Viglius aanbeveelt voor een kanonikaat in de collegiale kerk van St. Marie te Utrecht in 'Olanda'¹⁷ of wanneer hij schrijft over de vacante zetel van het aartsbisdom Utrecht in 'Olanda'¹⁸, heeft dat Holland voor hem duidelijk een algemenere strekking.

In zijn correspondentie komen voortdurend 'Olanda' en 'olandesi' voor in deze dubbele betekenis, als duidend op het gewest maar tevens op een geheel van gewesten. Soms gebeurt dat in eenzelfde alinea. Zo rapporteert Frangipani in 1601 over de katholieken in 'Olanda' dat deze in alle provincies van de rebellen, zoals 'Olanda, Zelanda, Frisia' en alle andere heerlijkheden en plaatsen onder hun heerschappij het grootste deel uitmaken.¹⁹

¹⁴ *Ibidem*, p. 681.

¹⁵ Heringa, J., *De eer en hoogheid van de staat. Over de plaats der Verenigde Nederlanden in het diplomatieke leven van de zeventiende eeuw*, Groningen 1961, p. 7 e.v., p. 231 e.v.

¹⁶ Cornelissen, J.D.M. (ed.), *Romeinsche bronnen voor den kerkelijken toestand der Nederlanden onder de apostolische vicarissen 1592–1727*, deel 1: 1592–1651, (Rijks Geschiedkundige Publicatiën, grote serie n. 77, 's-Gravenhage 1932), p. 32.

¹⁷ Brom-Hensen, *Romeinsche bronnen*, p. 401.

¹⁸ Cornelissen, *Romeinsche bronnen*, p. 79.

¹⁹ *Ibidem*, p. 83.

Mogelijk heeft de berichtgeving van Frangipani ertoe bijgedragen dat zich in Rome rond 1600 een beeld over onze gewesten had gevormd, waarin zich een geheel presenteerde van de Verenigde Provinciën, de 'Provincie Unite', dat ook met 'Olanda' kon worden aangeduid. Deze benaming hield de connotatie in van 'gebied dat door rebellen en ketters wordt beheerst'. Er kon vanaf dan sprake zijn van 'i cattolici d'Olanda', of van de 'missione d'Olanda', maar daarmee werd indirect aangeduid dat het ging om katholieken die zochten onder het juk van de ketterij. Wilde men zich neutraal uitdrukken dan hanteerde men benamingen als 'Provincie Unite' of 'Gli Ordini' of 'Gli Stati delle Provincie Unite'. Als het heel formeel moest en dus in het Latijn zoals in pauselijke brieven en decreten dan gebruikte men voor het geheel toch graag de oude termen als 'Belgium' of 'Germania Inferior'.

Interessant in dit opzicht is de terminologie waarmee aan de opvolger van Frangipani als nuntius in 'Fiandra', Decio Caraffa, door paus Paulus v volmachten werden gegeven ten behoeve van 'die overblijfselen van de kudde des Heren die in Holland, Zeeland en andere delen van Neder-Duitsland verblijven'. Men voelde zich in Rome bij het opstellen van deze tekst duidelijk niet meer echt zeker omtrent de juiste benaming van het gebied zodat iets verderop in het document nader werd omschreven om wie het ging, namelijk de trouwe katholieken die wonen 'op die plaatsen in Holland, Zeeland, West-Friesland en op de andere plaatsen in die streken waar de bisschoppen hun functie niet meer kunnen uitoefenen'. Het boeiende is hier de aanvankelijke poging om een nauwkeurige opsomming van alle afzonderlijke gewesten te geven, een poging die opgegeven wordt na het noemen van West-Friesland, waarna heel algemeen wordt gezegd 'et aliis earum partium locis', andere plaatsen daar in die buurten van Europa.²⁰

Over welke gewesten het nu precies ging heerste niet altijd en bij iedereen een even duidelijk idee. Van het bestaan van Overijssel en Groningen als zelfstandige gewesten was men in Rome rond 1600 niet algemeen op de hoogte en alleen echte ingewijden zoals de Brusselse nuntius Bentivoglio leggen in hun correspondentie getuigenis af van een gedegen geografische kennis. Een latere opvolger evenwel, Fabio de Lagonissa, schrijft rustig dat Oldenzaal in Friesland ligt.²¹ Duidelijk bekend zijn alleen de gewesten Holland, Zeeland en Friesland. Soms worden nog Utrecht en Gelderland met name genoemd. De andere gewesten worden niet nader gedefinieerd en ruwweg aangeduid als 'alle andere heerlijkheden en plaatsen onder het bewind van de Hollanders'. Ook komen formuleringen voor als 'Olanda e le altre Provincie Unite'.²² Welke dat dan zijn laat men in het vage.

Men kan zich verbazen over deze vaagheid bij de nuntii en hun Romeinse overheden omdat het tenslotte toch ging om een afbakening van het gebied waarover zij zelf een speciale jurisdictie uitoefenden en waarover onder

²⁰ *Ibidem*, p. 107.

²¹ *Ibidem*, p. 359.

²² *Ibidem*, p. 195.

hun toezicht een apostolisch vicaris was aangesteld. Dit ontbreken van een geografische exactheid voerde soms zelfs tot in wezen tautologische formuleringen zoals gehanteerd in een pauselijke breve van 1614, waarbij aan de apostolische vicaris Rovenius speciale volmachten voor het verlenen van huwelijksdispensaties werden gegeven 'tot het zieleheil en de gewetensrust van de christengelovigen in die delen van België – zo heten de Nederlanden dan toch maar weer – waarover Rovenius de functie van apostolisch vicaris uitoefent'.²³

Men zou uit deze vage formuleringen kunnen opmaken dat het de pauselijke instanties niet ging om nauwkeurige geografisch omlijning van het gebied waarover nuntii en apostolisch vicaris hun jurisdictie uitoefenden. Meerdere motieven zullen daarbij een rol gespeeld hebben. Allereerst was er de soevereiniteitskwestie. Jurisdictie verlenen over het gebied van de Republiek der Verenigde Provinciën kon gezien worden als een de facto erkenning van deze Republiek als soevereine staat en die indruk wilde de curie beslist niet wekken al was het maar om de Spaanse koning niet te kwetsen.

Het was vervolgens zinloos en zelfs gevaarlijk rechtsgebieden exact te definiëren zolang de grenzen fluctueerden. Want ook al heerste op het moment zelf rust wegens het Bestand, op langere termijn kon wat nu nog tot het gebied behoorde waarover de koning van Spanje zijn gezag uitoefende en waar derhalve de katholieke godsdienst ongestoord werd uitgeoefend, in handen van de 'olandesi' vallen. Maar omgekeerd kon ook Staats territorium door Spanje op de Hollanders worden terugveroverd en daarmee kerkelijk gezien terugkeren onder de jurisdictie van de organieke bisschop.²⁴ Zo bezien was het een adequate oplossing Rovenius jurisdictie te verlenen over iets geografisch onbestemd als de 'missione olandese', zolang 'Olanda' niet geografisch een duidelijk omschreven gebied werd.

Naast 'Olanda' en 'olandesi' kwamen in de curiale correspondentie ook nog steeds 'Fiandra' en 'fiaminghi' voor.²⁵ Bij het hanteren van deze benamingen speelde de geografie echter nu minder een rol dan de politiek-religieuze situatie: het behoud van de binding met Spanje, trouw aan de natuurlijke vorst en continuering van het katholieke geloof. In concreto waren deze termen vrijwel uitsluitend van toepassing op de Zuidelijke Nederlanden, maar er doen zich toch tevens momenten voor waarop 'Fiandra' het geheel van de Nederlanden lijkt aan te duiden. Als in 1607, aan de vooravond van het Bestand, een wat algemene sfeer van ontspanning heerst, bericht nuntius Caraffa aan Rome dat de 'cattolici d'Olanda', de katholieken in het Noorden dus, zich wat vrijer durven te bewegen nu er een beetje rust in 'Fiandra', in de Nederlanden als geheel, is gekomen.²⁶ Hier speelt wellicht mee dat voor

²³ *Ibidem*, p. 200.

²⁴ Spiertz, M.G. *L'Eglise catholique des Provinces Unies et le Saint-Siège pendant la deuxième moitié du XVIIe siècle*, Leuven 1975, p. 9–10.

²⁵ Brom-Hensen, *Romeinsche bronnen*, p. 415, 427.

²⁶ Cornelissen, *Romeinsche bronnen*, p. 114.

pauselijke diplomaten en curie-ambtenaren de Verenigde Provinciën principieel geen zelfstandige mogendheid waren, nog steeds eigenlijk de Spaanse koning dienden te erkennen en dus deel uitmaakten van 'Fiandra'. In de praktijk echter was 'Fiandra' de naam geworden voor de Spaanse Nederlanden zoals de afgescheiden gewesten 'Olanda' heetten. Zo was voor een Romeinse curie-ambtenaar in 1624 de aartsbisschop van Mechelen de 'primato di Fiandra' en was Rovenius voor hem de 'vicario apostolico d'Olanda'.²⁷

Mogen we vaststellen dat in grote lijnen vanaf 1600 in de curiale taal 'Olanda' en 'Fiandra' de benamingen gaan worden respectievelijk voor de Noordelijke en de Zuidelijke Nederlanden, hoe is het met Brabant en Limburg en de daartoe behorende steden gesteld? Voor wat de gewesten betreft blijkt dat deze nooit als behorend tot 'Fiandra' of 'Olanda' worden genoemd. Anders is het met de steden en met name Den Bosch dat geregeld tot 'Fiandra' wordt gerekend²⁸, echter nooit tot 'Olanda', ook niet nadat de stad door Frederik Hendrik is ingenomen, na de verovering door 'gli eretici olandesi' zoals een curie-ambtenaar in 1644 formuleerde.²⁹

We hebben hier stilgestaan bij de curiale, vooral diplomatieke correspondentie. Het betreft hier echter een groep van relatief goed ingewijden. Het is sterk de vraag of in Rome dit taalgebruik algemeen was. Veelzeggend is de bovengenoemde casus Bentivoglio, die als ex-nuntius uitstekend op de hoogte was van de situatie maar desondanks in zijn relaas over de Nederlanden de traditionele benamingen 'Fiandra' en 'fiamminghi' voor het geheel van de zeventien provincies en zijn inwoners bleef hanteren. Ook de vele kunstenaars en anderen uit de Noordelijke Nederlanden die het zeventiende eeuwse Rome bevolkten werden steeds normalerwijs 'fiamminghi' genoemd. Illustratief is het woordgebruik met betrekking tot Noord-Nederlanders die onderdak vonden in het 'Collegio dei Convertendi', het convent waar personen werden ondergebracht die tot het katholicisme wilden overgaan.³⁰ Zo zien we in 1680 zekere Pietro Corneli daar geregistreerd staan als 'fiamengo', afkomstig uit de provincie 'Olanda', met als vaderstad 'Horn', van beroep matroos en van geloof calvinist. Zo is het ook met een andere matroos, Albert Nicolaas Braghe, een lutheraan uit Rotterdam. Zolang er niets aan de hand is heten ze 'fiamminghi'. Maar enkele jaren later wist een Engelsman binnen te dringen in het college voorwendend 'd'essere Hollandese et eretico' terwijl hij feitelijk katholiek was.³¹ Dan ineens, nu er complicaties zijn opgetreden, wordt iemand 'olandese' genoemd en wel in combinatie met 'keters'. Dat lijkt erop te duiden dat 'olandese' en 'fiammingo' niet zozeer een fysisch-

²⁷ *Ibidem*, p. 313.

²⁸ *Ibidem*, p. 374, 667, 759.

²⁹ *Ibidem*, p. 735.

³⁰ Neveu, Bruno, Tricentenaire de la fondation à Rome de 'l'Ospizio de' Convertendi' (1673): ses hôtes français au xviie siècle, in *Rivista di Storia della Chiesa in Italia*, 27 (1973), p. 361-403. Kleijntjens, J., Un hospice pour nouveaux convertis à Rome au xviie siècle, *Revue d'Histoire Ecclésiastique*, 38 (1942), p. 435-447.

³¹ Neveu, Tricentenaire, p. 379.

geografische verschil inhouden alswel een sociaal-cultureel. Mensen uit de Nederlanden kunnen allemaal 'fiamminghi' heten, maar in het geval dat het over opstandelingen en kettters gaat kunnen ze ook 'olandesi' worden genoemd. Dit houdt dan duidelijk een depreciatie en een afkeuring in, althans in Romeinse oren. Typerend in dit opzicht is het commentaar van Fabio Chigi, die als nuntius aan de vredesonderhandelingen in Munster deelnam en na de plechtige sluiting van het verdrag verbijsterd vaststelde dat deze *Repubblica di Pescatori ribelli* na tachtig jaar oorlog, door eerst tegen God in verzet te komen, vervolgens tegen zijn Koning en zich dan onafhankelijk te maken, alles voor elkaar had weten te krijgen.³² Het is duidelijk dat bij een dergelijke visie op de Republiek der Verenigde Provinciën 'olandesi' zelf zich in Rome beter 'fiamminghi' konden noemen om moeilijkheden te vermijden. Tenzij ze ze naar Rome kwamen om zich te bekeren. Maar ook dan werden ze al anticiperenderwijs bij de 'fiamminghi' ingedeeld.

DE VENETIAANSE DIPLOMATIEKE CORRESPONDENTIE

Nu de Venetiaanse diplomatie. Deze was redelijk goed op de hoogte en werd ook goed op de hoogte gehouden van wat er in de Nederlanden omging. De Republiek Venetië was de eerste mogendheid die in 1609 vanuit de Republiek der Verenigde Nederlanden na het sluiten van het bestand met de Spaanse koning was benaderd via een officiële ambassade van Cornelis van der Myle met het voorstel om tot een politiek accoord en tot het aangaan van diplomatieke betrekkingen te komen door middel van uitwisseling van ambassadeurs.³³ Opvallend is dat tijdens die contacten de Venetianen de kwestie van de soevereiniteit en staatsinrichting omzeilen en de lastgevers van Van der Myle de nogal factische benaming 'I Signori Stati' meegeven: 'De Heren Staten'. Dit in tegenstelling tot de formuleringen waarin de nuntius te Venetië zich over de affaire uitdrukt in de berichtgeving aan zijn chef te Rome, de kardinaal staatssecretaris, Scipio Borghese. Hij heeft het niet over de 'Signori Stati' maar over de 'Stati Olandesi', waarop uit Rome het antwoord komt dat de nuntius zich moet inspannen om 'als het geval met de Hollanders voortgang heeft' dit zoveel mogelijk tegen te werken.³⁴ Terwijl dus in de Romeinse diplomatie rustig van 'olandesi' sprake is, blijven de Venetianen hardnekkig vasthouden aan de term 'Signori Stati'. Dit gebeurt zelfs heel nadrukkelijk wanneer de Spaanse ambassadeur, in het voetspoor overigens van de nuntius, in het *Collegio* komt klagen over de missie Van der Myle en het dan voortdurend heeft over 'Il d'Hollanda' en dan telkens weer wordt gecorrigeerd door de Doge zelf die toevoegt 'Ambasciatore de li Signori Stati', zo zelfs

³² *Archivum Societatis Iesu* (Rome), Opp. NN. 275, f. 35v. Met hartelijke dank aan drs P.M. Gijsbers die mij deze passage uit zijn aantekeningen ter beschikking stelde.

³³ De Jonge, J.C., *Nederland en Venetië*, 's-Gravenhage 1852, p. 19–47. Poelhekke, J.J., De H. Stoel en de Venetiaanse ambassade van Cornelis van der Myle, *Bijdragen voor de Geschiedenis der Nederlanden*, x (1956), p. 180–213.

³⁴ Poelhekke, De H. Stoel, p. 209–210.

‘dattet den Spaignert int lest moede werde’, schreef Van der Myle in zijn *Verbaal*.³⁵ Men kan zich afvragen waarom de Doge zich zoveel moeite gaf en het woord ‘Olanda’ niet wilde horen in verband met de komst van Van der Myle. Was het omdat ‘Olanda’ en ‘olandesi’ in het Italiaans al de bijklank hadden gekregen van rebels en ketters en de Doge de ambassadeur van de ‘Signori Stati’ niet als zodanig gekenschetst wilde zien door de nuntius en de Spaanse ambassadeur, terwijl deze nu juist de Venetiaanse regering probeerden af te houden van nauwere betrekkingen met de Republiek der Verenigde Provinciën omdat deze ketters en rebels waren en derhalve niet van een dergelijke politieke status om formele diplomatieke betrekkingen aan te gaan?³⁶

Men kan de benaming ‘Signori Stati’ desgewenst zo interpreteren dat er niet alleen een beleefde aanspreektitel mee werd bedoeld maar ook een bevestiging van de soevereiniteit van de Staten. Daarmee poogden de Venetianen het aangaan van diplomatieke betrekkingen met deze nieuwe republiek te rechtvaardigen. De benaming ‘Signori Stati’ zou standaard blijven tot het einde van de Republiek Venetië in 1798, maar aan deze betiteling konden specificaties worden toegevoegd. Zo werd in 1610 Tommaso Contarini vanuit Venetië als ambassadeur naar het noorden gestuurd met een instructie waarin hij ‘Ambasciatore alli Signori Stati de’ Paesi Bassi’ wordt genoemd.³⁷ Maar opvallend genoeg heet deze Contarini in zijn eindverslag ‘ritornato ambasciatore dalli Signori Stati di Fiandra’.³⁸ Erg eenduidig en stabiel is de terminologie nog niet. In het eindverslag zelf komt deze onzekerheid over de benaming naar voren wanneer Contarini de situatie van de Republiek nauwkeurig gaat beschrijven. Hij vertelt dan dat de zeventien provincies ‘della Fiandra’ eertijds deel uitmaakten van Belgisch Gallië, dat ze zijn gelegen in het uiterste deel van Neder-Duitsland dicht bij de zee en gewoonlijk worden aangeduid met de naam ‘Paesi bassi’, waarbij ‘bassi’ met een kleine letter is geschreven. Zeven van die provincies hebben zich aaneengesloten en verenigd onder de naam van de ‘Stati et Ordini Generali’³⁹ en deze provincies besturen zich nu zelf. Het komt bij Contarini echter niet op aan deze confederatie de naam ‘Olanda’ te geven. Holland is voor hem nog enkel de naam van het desbetreffende graafschap en niets meer.

Dat is ook nog het geval met de eerstvolgende Venetiaanse ambassadeurs bij de ‘Signori Stati’, die in hun eindverslagen gelijklopende beschrijvingen geven, gebaseerd op de dezelfde, traditionele noties, ontleend aan antieke schrijvers zoals Caesar en Tacitus en verder aan de verslagen van voorgangers-diplomaten. Herhaald wordt telkens dat de Lage Landen, ‘li Paesi Bassi’, in de oudheid tot ‘Gallia Belgica’ behoorden en dat ze zo genoemd worden

³⁵ De Jonge, *Nederland en Venetië*, p. 35, noot 1).

³⁶ Poelhekke, De H. Stoel, *passim*.

³⁷ Blok P.J. (ed.), *Relazioni Veneziane, Venetiaanse berichten over de Vereenigde Nederlanden van 1600–1795*, (Rijks Geschiedkundige Publicatiën, grote serie n. 7, 's-Gravenhage 1909), p. 26.

³⁸ *Ibidem*, p. 28.

³⁹ *Ibidem*, p. 28.

wegens de lage ligging bij de zee. De zeven provincies welke nu toebehoren aan de 'Signori Stati' vormen één machtige en sterke republiek. In 1620 geeft Trevisano in zijn eindverslag een nauwkeurige opsomming van deze provincies. Geheel volgens protocol noemt hij op de eerste plaats het hertogdom Gelre, gevolgd door de graafschappen Holland en Zeeland, waarna het bisdom Utrecht en vervolgens Friesland, Overijsel en Groningen. Drente wordt ook genoemd maar met de vermelding dat dit geen eigen gewest vormt. Er is op dat moment bij deze ambassadeur nog geen neiging om de Republiek in zijn geheel te benoemen naar de ene provincie Holland.

Dat is anders geworden in 1626 wanneer Alvisè Contarini zijn relaas doet van zijn ambassade in de Republiek. Hij begint met de traditionele beschrijving van de zeven provincies in de Lage Landen, nu verenigd onder de naam van de Staten Generaal, die zich hebben afgescheiden van de andere tien provincies en die tesamen ooit het oude 'Gallia Belgica' uitmaakten. Welke zijn nu die provincies? De eerste in de rij, zegt Contarini, is Gelre. De tweede is Holland, de grootste van alle, dat bij de verdeling van de lasten alleen meer draagt dan alle andere gezamenlijk, en dan komt het, de provincie die 'finalmente da il nome (si può dire) a tutta la Repubblica, cognominata vulgarmente d'olandesi', de provincie dus die naar men kan zeggen uiteindelijk naam geeft aan de hele Republiek, welke in de wandeling haar bijnaam aan de Hollanders dankt.⁴⁰

In het verdere verslag hanteerde Contarini voortdurend de woorden 'olandesi' en 'Olanda' om de gehele Republiek aan te duiden. Datzelfde gold voor zijn opvolger, Giorgio Giorgi, die maar kort in de Republiek verbleef en nog in hetzelfde jaar 1626 zijn verslag kon uitbrengen. Ook hij gebruikt 'Olanda' en 'olandesi' rustig als het om het geheel van de Republiek gaat.

Voor de omslag in woordgebruik gedurende die jaren zijn meerdere verklaringen te geven. Allereerst was de presentie van de Hollandse schepen en handelslieden in de Middellandse Zee en ook in de haven van Venetië voelbaarder geworden.⁴¹ Op zichzelf was de aanwezigheid van kooplieden uit de Nederlanden niets nieuws. Al vanaf 1500 waren deze aanwezig geweest en sindsdien was hun aantal alleen maar gegroeid. De 'nazione fiamminga' in Venetië was talrijker en belangrijker dan die van de Florentijnen en Genuezen.⁴² Antwerpen was de havenstad in Noord-Europa waarmee de Venetianen een driftig handelsverkeer onderhielden. Daarin was evenwel drastisch verandering opgetreden na de sluiting van de Schelde. De eersten die de

⁴⁰ *Ibidem*, p. 162.

⁴¹ Israel, Jonathan I., *Dutch Primacy in World Trade, 1585-1740*, Oxford 1989, p. 96-101. Heeringa, K. (ed.), *Bronnen tot de Levantschen handel*, dl. 1, 1590-1660, (Rijks Geschiedkundige Publicatiën, grote serie n. 9, 's-Gravenhage 1910).

⁴² Brulez, W., De diaspora der Antwerpse kooplui op het einde van de 16e eeuw, *Bijdragen voor de Geschiedenis der Nederlanden*, 15 (1960), p. 279-306. Brulez, Wilfrid e Greta Devos (eds.), *Marchands flamands à Venise*, Vol. I (1568-1605), Vol. II (1606-1621), (Études d'Histoire Economique et Sociale publiées par l'Institut Historique Belge de Rome, Vol. VI, IX, Brussel-Rome 1965, 1986), p. XI-XXV.

omslag hadden begrepen waren de Antwerpenaren zelf die in grote getale hun stad hadden verlaten en waren uitgezwermd over Europa. Ze hadden zich vooral gevestigd in Amsterdam, maar ook in Hamburg, Frankfurt, Neurenberg, Londen en verder in de Spaanse en Italiaanse haven- en handelssteden. Deze Vlaamse emigranten hadden het Noord-Europese handelswezen in een stroomversnelling gebracht doordat ze overal de moderne technieken en systemen importeerden. Nog steeds beheersten Antwerpenaren, de 'fiamminghi', het handelsverkeer tussen Noord- en Zuid-Europa. Alleen kwamen ze niet meer hoofdzakelijk uit Antwerpen maar meer en meer uit Amsterdam of van elders.⁴³ Het was op basis van dit bestaande Vlaamse handelsnetwerk dat na 1600 uit Holland behalve 'fiamminghi' tevens Hollanders in Venetië doordrongen, soms als compagnons, vaak ook als familieleden van de gevestigde Vlaamse kooplieden, dus als halve Vlamingen. Maar het werden er steeds meer en het Hollandse element en de Hollandse herkomst gingen steeds meer overheersen en zich onderscheiden van het Vlaamse. Naast de 'fiamminghi' uit 'Fiandra' ontwikkelde zich een groep 'fiamminghi' uit 'Olanda'. Opvallend genoeg gaf dit niet direct aanleiding om over 'olandesi' te gaan spreken.

Een interessant voorbeeld biedt de aanstelling in 1614 door de Staten Generaal van een consul aan de lagune, Gillis Ouwercx 'tot dienst, voerdeel ende profijt van de coopluyden ende schipperen van dese landen'.⁴⁴ Deze aanstelling veroorzaakte enige commotie bij de daar aanwezige Vlaamse kooplieden die blijkbaar vreesden dat deze Staatse consul ook zeggenschap zou pretenderen over de zaken van hun 'nazione'. Beide partijen, zowel Ouwercx als de 'nazione Fiamenga', deden beroep op de Venetiaanse regering. De Vlaamse kooplieden stelden dat Ouwercx de uitoefening van zijn functie niet beperkte tot dienstverlening aan schippers en schepen, maar ook aanspraken maakte ten aanzien van kooplieden en koopwaar. Zij verzochten de Senaat de zaak aan te houden en Ouwercx in elk geval geen ander gezag toe te kennen dan zijn voorganger had bezeten, zekere Giulio de Franceschi, die weliswaar de titel van consul van de Vlamingen had gevoerd, maar in feite als een afgevaardigde en tolk van de natie was opgetreden. Ouwercx nu van zijn kant voerde aan dat hij de Vlaamse kooplieden geen strobreed in de weg zou leggen, omdat zij onderdanen waren van aartshertog Albert, terwijl hij zijn aanstelling dankte aan de 'signori Stati' welke derhalve op geen manier betrekking had op de onderdanen van de aartshertog.

In deze requesten alsook in het uiteindelijk antwoord van de Doge aan de Staten Generaal op de geloofsbrieven van Ouwercx is voortdurend sprake van 'Fiamminghi' en 'nazione fiamminga'. Nergens komen 'olandesi' of

⁴³ Van Schelven, A.A., *Omvang en invloed der Zuid-Nederlandsche immigratie van het laatste kwart der 16e eeuw* (Inaugurale rede), 's-Gravenhage 1919. Briels, J., De emigratie uit de Zuidelijke Nederlanden omstreeks 1540–1621/30, in *Opstand en pacificatie in de Lage Landen. Bijdrage tot de studie van de Pacificatie van Gent*, Gent 1976, p. 184–220. Idem, *De Zuid-Nederlandsche immigratie in Amsterdam en Haarlem omstreeks 1572–1630*, (Dissertatie Utrecht 1976), p. 54 e.v.

⁴⁴ Heeringa, *Levantsche handel*, p. 52.

'Olanda' voor. Wel wordt in de aanhef van het Venetiaanse document in het latijn gesproken over de Staten Generaal van de Verenigde Provincies 'in Belgio'. Interessant detail is dat er ook vanuit Amsterdam door kooplieden, 'handelende op Venetiën', over Ouwercx is geklaagd, ditmaal bij de Staten Generaal, die dan in een resolutie bepaalden dat Ouwercx slechts bevoegdheden had met betrekking tot schippers en reders en zich dus niet met kooplieden moest bemoeien.⁴⁵ Moeten we het ons zo voorstellen dat de 'Vlaamse' kooplieden uit Venetië hun vrienden en familieleden in Amsterdam hadden weten te activeren tot deze interventie?

Belangrijke invloed op de beeldvorming in Venetië had wellicht ook de komst van enkele regimenten soldaten, gerecrueteerd in de Republiek, samen met een aantal oorlogsschepen die Venetië in Holland had laten uitrusten om haar vloot in de Adriatische zee te versterken. Vooral aan de overkomst van de soldaten waren lange en moeizame onderhandelingen met de Staten Generaal vooraf gegaan.⁴⁶ Deze soldaten waren lang niet allemaal van huis uit Hollanders, maar ze hadden merendeels ervaring opgedaan in het Staatse leger onder Maurits, genoten een uitzonderlijke reputatie en zouden een keerpunt moeten forceren in de slepende oorlog van Venetië tegen de Uskokken, een bevolkingsgroep woonachtig in het grillige kustgebied van Dalmatië, onderhorig aan de Duitse Keizer, door deze min of meer aan gezet om de Venetianen in de Adriatische Golf zoveel mogelijk dwars te zitten en hun gezag te ondermijnen. Waar het hier om gaat is de beeldvorming die gepaard ging met de komst van deze militairen uit Holland, beroepssoldaten, in de ogen van de Venetiaanse burger uitstekende vechtersjassen, ruwe klanten, anders van aard dan de 'fiamminghi', rijke kooplieden die al enige decennia tot de elite van de stad behoorden.

Het *Hollandbeeld* dat ontstond naast het traditionele begrip 'Fiandra' werd mede opgeroepen door het politieke klimaat in het Venetië van die dagen. Beklemd als het lag tussen de Oostenrijkse en de Spaanse Habsburgers zocht het steun bij anti-habsburgse mogendheden. In 1619 had dit onder meer tot een officieel verbond met de Republiek van de Verenigde Provinciën gevoerd. In de komende jaren nam Venetië voortdurend deel aan anti-habsburgse coalities en oorlogen zoals de strijd om de Valtellina in Zwitserland en later om de erfopvolging in Mantua. Spanje werd als de grote vijand gezien, als de boze geest achter alle kwaad. In 1619 was zelfs sprake van een grootscheeps complot tegen de Republiek Venetië, waarvan de Spaanse ambassadeur, de markies van Bedmar, de centrale figuur zou zijn geweest.⁴⁷ In deze sfeer van vrees en verdachtmaking ten opzichte van de Spanjaarden groeide automa-

⁴⁵ Heeringa, *Levantsche handel*, p. 55–59.

⁴⁶ De Jonge, J.C., *Nederland en Venetië*, p. 72–97 en Bijlage v. Geyl, P., *Christoforo Suriano, resident van de serenissime Republiek van Venetië in Den Haag, 1616–1623*, 's-Gravenhage 1913, passim. Van Kessel, P.J., *Duitse studenten te Padua, de controverse Rome-Venetië en het protestantisme in de tijd der contra-reformatie*, Assen 1963, p. 159.

⁴⁷ Cozzi, Caetano, *Venezia nello scenario europeo (1517–1699)*, (Storia d'Italia diretta da Giuseppe Galasso, Vol. 12 (II), 95–116, Turijn 1992, p. 92–116).

tisch de sympathie voor de ‘Hollanders’, zeker toen het Twaalfjarig bestand afliep en deze ‘Hollanders’ de oorlog tegen Spanje gingen hervatten. De anti-spaanse partij in Venetië kreeg in de jaren 20 duidelijk de overhand, dit ten koste van de *papalini*, de pauselijken, zoals hun tegenstanders die een meer pro-spaanse politiek voorstonden werden genoemd.

De benaming *papalini* geeft aan dat de politieke tegenstellingen ook een religieuze pendant hadden. Zoals pro-spaans stond voor katholiek ging anti-spaans door voor minstens filo-protestants. Dat had zijn effect op het beeld dat Venetianen ontwikkelden omtrent de ‘olandesi’. Als vijanden van Spanje werden zij vereenzelvd met protestanten, dit in tegenstelling tot de ‘fiamminghi’ die onderdanen bleven van de Spaanse koning. Ook in Ventië droegen ‘Olanda’ en ‘olandesi’ de connotatie van vijandig ten opzichte van Spanje in politiek opzicht en ketters, protestant in religieus. ‘Olandesi eretici e ribelli’ zijn exact de woorden die Paolo Sarpi, de theoreticus en raadsman van de anti-spaanse en anti-pauselijke partij in Venetië, in zijn geschiedenis betreffende de afloop van de oorlog met de Uskokken de hertog van Lerma, minister van Filips III, in de mond legt als deze bij de Venetiaanse ambassadeur in Madrid zijn beklag doet over het inhuren van de Hollandse soldaten.⁴⁸ Wanneer we Alvise Contarini in zijn eindverslag de Republiek van de Verenigde Provinciën niet formeel met de neutrale term ‘I Signori Stati’ betiteld maar met ‘Olanda’, verwijzend bovendien naar het algemeen spraakgebruik, mogen we aannemen dat hij zich van deze connotatie eveneens bewust was en mogelijk juist daarom deze benamingen hanteerde, inspelend op de politieke atmosfeer van die dagen.

Het protestantse karakter dat aan de ‘olandesi’ kleefde was een van de nevenmotieven geweest waarom de banden met de zuster-republiek waren aangehaald en Hollandse soldaten door Venetië waren gerecruiteerd. Er was een stille hoop bij de anti-spaanse partij in Venetië geweest dat de komst van deze Hollanders een algemeen religieus-politieke omkeer in Venetië zou kunnen bevorderen. De *papalini* onder aanvoering van de pauselijke nuntius hadden deze mogelijkheid als gevaar onderkend en daarmee het schrikbeeld van de ketterse ‘olandesi’ nog eens versterkt. De nuntius wist daarbij aan Rome te melden, dat de ‘olandesi’ de Middellandse zee kwamen opvaren op schepen volgeladen met in het Italiaans vertaalde bijbels. Men had in Rome de waarschuwing zeer serieus genomen en via de pauselijke diplomatie de Spaanse autoriteiten ertoe bewogen uiterste waakzaamheid in de havens van Zuid-Italië te betrachten om de invoer van ketterse boeken en bijbels te beletten.⁴⁹ Deze angst van Romeinse zijde met daaraan toegevoegd nog het gerucht dat de Hollandse soldaten feitelijk naar Italië kwamen om Loreto te plunderen⁵⁰ kon de beeldvorming rond de ‘olandesi’ alleen maar bevorderen.

⁴⁸ Sarpi, Paolo, *La Repubblica di Venezia, la casa d'Austria e gli Usocchi*, (Caetano e Luisa Cozzi eds.), Bari 1965, p. 231.

⁴⁹ Van Kessel, *Duitse studenten*, p. 159. *Archivio Segreto Vaticano*, Nunz. Venezia n. 42 D en F.

⁵⁰ Sarpi, P., *La Repubblica di Venezia*, p. 451.

Het is opvallend dat de termen 'Olanda' en 'olandesi' ook nog door de opvolger van Contarini, Gussoni, werden gehanteerd. Daarna verdwijnen ze en blijft het bij de officiële benamingen zoals 'i Signori Stati' of 'le Provincie Unite'. Deze wijziging in taalgebruik valt samen met een politieke omslag: het débâcle van de anti-spaanse politiek en de terugkeer aan de macht van de *papalini*. Daarmee verloor Venetië haar speciale belangstelling voor de 'olandesi' als vijanden van Spanje en werden de diplomatieke relaties met de Republiek tot een minimum teruggebracht. 'Olanda' als naam voor het geheel met daaraan gekoppeld het bijvoegelijk naamwoord 'olandesi' moest plaats maken voor het neutrale 'Signori Stati'. De 'olandesi' keren in de Venetiaanse officiële rapporten terug pas na de vrede van Munster in 1648, wanneer de soevereiniteit van de Republiek internationale erkenning heeft gevonden, de oorlog met Spanje is beëindigd en bijgevolg de koppeling 'olandese' met anti-spaans geen grond meer vond.

De associatie van 'olandesi' met protestant en ketters zou voorlopig in Rome en wellicht in belangrijke delen van Italië blijven voortduren. Voor een exact beeld hiervan zou lokaal onderzoek nodig zijn. Voor Rome zelf lijkt het bijvoegelijk naamwoord 'olandese' in het tweede kwart van de 17e eeuw wel definitief te verwijzen naar het collectief van de gewesten die zich in de Republiek der Verenigde Nederlanden van Spanje hadden losgemaakt, maar het woord herinnerde er onmiddellijk tevens aan dat dientengevolge de Rooms-katholieke kerk er in een positie van onderdrukking verkeerde. Wilde men zich evenwel neutraal en algemeen uitdrukken dan gold voor de hele zeventiende eeuw nog dat mensen uit onze gewesten, zeker als ze in Rome rondliepen, steeds 'fiamminghi' werden genoemd.⁵¹ Men kende ook wel 'olandesi', maar dat waren dan, overeenkomstig het schrikbeeld, protestanten die in Rome alleen werden geduld omdat er hoop bestond dat zij van hun dwalingen zouden terugkeren op het pad der waarheid.

HOE NOEMDEN NEDERLANDERS ZICHZELF IN HET ITALIAANS

Hierover valt niet zoveel te zeggen. Het kwam relatief maar weinig voor in de 16e en 17e eeuw dat Nederlanders zichzelf in het Italiaans benoemden. In officiële stukken en bij ledenlijsten werd overheersend het latijn gehanteerd. Het ligt echter voor de hand dat de Nederlanders zich hebben aangepast aan het lokaal geldende spraakgebruik. Dat betekent dat zij zich wellicht 'fiamminghi' noemden en hun land van herkomst 'Fiandra' omdat de Italianen dat deden en ze zich aldus begrepen wisten. Deze veronderstelling vindt steun bij de wijze waarop ze zich in het latijn vaak als 'Flander' presenteren, of in correcter, klassiek latijn 'Belga'. In een inmiddels klassiek geworden artikel uit 1929 van G.J. Hoogewerff, toen directeur van het Nederlands Instituut te Rome, wil de schrijver uit dit veelvuldig gebruik van 'Flander' en 'Belga', ook

⁵¹ De Groof, Bart, Natie en nationaliteit. Benamingsproblematiek in San Giuliano dei Fiamminghi te Rome (17e–18e eeuw), *Bulletin de l'Institut Historique Belge de Rome*, 58 (1988), p. 87–148.

als men uit Holland, Utrecht of Zeeland kwam, concluderen dat er bij de Nederlanders tussen de jaren 1560 en 1590 iets van een nationaal besef aan het groeien was in samenhang met het verzet tegen Spanje.⁵² Deze conclusie lijkt me zeer aanvechtbaar. Het verzet tegen Spanje werd immers gedragen juist door de onwil van de zeventien provincies om over één kam te worden geschoren en een eenheid te gaan vormen, of men die eenheid nu met vaderland of natie wilde aanduiden. Voorzover er een saamhorigheidsgevoel tussen Nederlanders bestond werd die gevoed vanuit een opportunistisch zich keren tegen eenwording.⁵³

Evenzeer aanvechtbaar lijkt me Hoogewerff's bewering dat tekenen van nationaliteitsbesef bij voorkeur bij Nederlanders in het buitenland moeten worden bestudeerd. Terecht is opgemerkt⁵⁴ dat deze Nederlanders niet bepaald representatief zijn voor DE Nederlanders. Maar het komt mij voor dat Hoogewerff's redenering vooral in psychologisch opzicht mank gaat als hij veronderstelt dat in het buitenland nationaal gevoel van binnenuit zou opwellen. Veeleer wordt het van buitenaf uitgelokt en zelfs opgelegd, zeker in situaties waarin iemand zijn herkomst moet definiëren tegenover instanties en dat bovendien in een vreemde taal. Juist het geval van zich 'fiamminghi' noemen doet vermoeden dat hieruit niet zozeer een Nederlands saamhorigheidsgevoel bij de Nederlanders spreekt maar eerder een groeiende behoefte bij Italianen om die vreemde vogels uit de Lage Landen onder één noemer te brengen en te categorizeren zoals dat met alle beschaafde volkeren eind zestiende eeuw het geval was. Het nationaal besef werd niet van huisuit naar Italië meegenomen want van huisuit kende de Nederlander dit besef niet, maar het werd hem in Italië opgedrongen.

Wat Hoogewerff met meer grond had kunnen stellen is dat het nationaliteitsbesef opmerkelijk veel aandacht kreeg van de kant van Nederlandse historici in het buitenland. Hoogewerff zelf is er een voorbeeld van maar ook zijn opvolger als directeur, Poelhekke, heeft zich met de kwestie bezig gehouden in meerdere studies. Dat geldt verder voor Vlekke⁵⁵, die vóór de oorlog enige tijd als historicus aan het Romeinse instituut was verbonden, en tenslotte ook voor mezelf.⁵⁶ Maar niet alleen deze Nederlandse 'Romeinen' hebben zich met de kwestie van de Nederlandse identiteit en nationaliteits-

⁵² Hoogewerff, G.J., Uit de geschiedenis van het Nederlandsch nationaal besef, In *Tijdschrift voor Geschiedenis*, 44 (1929), p. 114–125.

⁵³ Rogier, L.J., De evolutie van Hollands visie op Vlaanderen, in *Herdenken en herzien, verzamelde opstellen van L. J. Rogier*, Bilthoven 1974, p. 293–315.

⁵⁴ Groenveld, S., Natie en nationaal gevoel in de zestiende-eeuwse Nederlanden, in *Scrinium et scriptura*, Groningen 1980, p. 386.

⁵⁵ Vlekke, Bernard H.M., *Evolution of the Dutch Nation*, New York 1945. Blaas, Piet, *Betrokkenheid en distantie. Bernard Vlekke (1899–1970) en de studie van de internationale betrekkingen*, Hilversum 1991.

⁵⁶ Van Kessel, *Duitse studenten*. Idem, The Denominational Pluriformity of the German Nations at Padua and the Problem of Intolerance in the 16th Century, *Archiv für Reformationsgeschichte*, 75 (1984), p. 256–276.

besef bezig gehouden, evenzeer de Nederlanders die in Londen Nederlandse geschiedenis doceerden, om te beginnen Geyl met zijn groot-Nederlandse ideaal, vervolgens zij het gematigder Geyl's opvolger Renier⁵⁷ en misschien kan van Kossmann eveneens nog beweerd worden dat hij in *The Low Countries*⁵⁸ een 'gedestianteerde' reflectie geeft op het nederlanderschap.

Nu kan het gedrag van Nederlanders in het buitenland toch wel iets duidelijk maken, namelijk dat het bewuste nationaliteitsgevoel in de Nederlanden zelf nauwelijks tot ontwikkeling kwam in tegenstelling tot wat elders in Europa gebeurde. De vorming in de 16e eeuw van de gecentraliseerde en uniform bestuurde territoriale staat was standaard en dat voerde tot afbakening van grenzen waarbinnen men onderdaan was van de vorst. Zo gebeurde dat in de kleinere territoriale staten in Italië en Duitsland, zo gebeurde dat in de grotere koninkrijken als dat van Spanje, Frankrijk en Engeland. Alleen in de Nederlanden, aanvankelijk in Zuid en Noord beide, later alleen nog in de Republiek, wist men een particularisme te continueren dat de vorming van een groter nationaal verband en een daarbij behorend nationaal besef uitsloot. De Republiek van de Verenigde Provinciën kende als zodanig geen onderdanen en haar staatsinrichting sloot de vorming van een modern nationaal besef feitelijk uit.

Dat belette tevens de vorming van een eenheidsnaam, waarmee Nederlanders zich in het buitenland konden presenteren. Zij identificeerden zich bij voorkeur met de stad van herkomst en noemden zich dienovereenkomstig. Maar als dat voordeel opleverde rekenden de Nederlanders, zonder problemen te hebben over de oorlog of over de religieuze verscheidenheid die hen thuis verdeelden, zich broederlijk tot de 'nazione germanica', zoals in Padua en andere universiteitssteden gebeurde, of vormden ze samen een 'nazione fiamminga', zoals in Venetië. Gevraagd naar hun identiteit conformeerden zij zich aan het beeld en de verwachtingen die ter plekke bestonden en lieten het zich aanleunen dat zij 'fiamminghi' werden genoemd en noemden zichzelf zo, ook al kwamen ze dan uit Holland, Gelderland of Utrecht. We moeten ons daarbij realiseren dat het in vele gevallen inderdaad om Zuidnederlanders ging, zelfs in een latere fase toen deze 'Vlamingen' niet meer direct uit de Zuidelijke Nederlanden kwamen maar uit Amsterdam, Leiden of Hoorn. Het bleven toch allemaal Vlamingen en wat maakte het verder uit, zolang Italianen hen maar geen 'olandesì' noemden met de bedoeling hen daarmee als kettens en rebellen, als een kwalijk soort 'fiamminghi' te brandmerken. Totdat er een moment kwam dat de Italianen hen juist wel 'olandesì' gingen noemen ter onderscheiding van 'fiamminghi' om daarmee een positieve waardering en een onderscheid tot uitdrukking te brengen. En

⁵⁷ Renier, G.J., *The Dutch Nation*, Londen 1944; Kossmann, E.H., Gustaaf Johannes Renier (25 september 1892–1 september 1962), in *Politieke theorie en geschiedenis*, Amsterdam 1987, p. 420–424.

⁵⁸ Kossmann, E.H., *The Low Countries, 1780–1940*, Oxford 1978.

ook daarmee was nog geen adekwate benaming voor 'Nederlanders' in het Italiaans ontstaan. Maar maakte dat de Nederlanders veel uit? Is ons het nationaliteitsbesef steeds aangepraat vanuit het buitenland en hebben we ons geconformeerd aan wat anderen zeiden dat we waren?